

Chotěbor, Petr

## Tvrze v ikonografických pramenech

*Archaeologia historica*. 1992, vol. 17, iss. [1], pp. 177-187

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139991>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

## Tvrze v ikonografických pramenech

PETR CHOTĚBOR

Ikonografické prameny jsou cenné při řešení otázek stavební podoby středověkých objektů, zejména však mají nezastupitelnou úlohu tam, kde se nám jiných pramenů prostě nedostává. Následující přehled je pouze úzkým výběrem z ikonografických dokladů stavební podoby tvrzí a objektů jim podobných. Materiál byl získáván sice po řadu let, avšak zcela náhodně a nesytematicky.

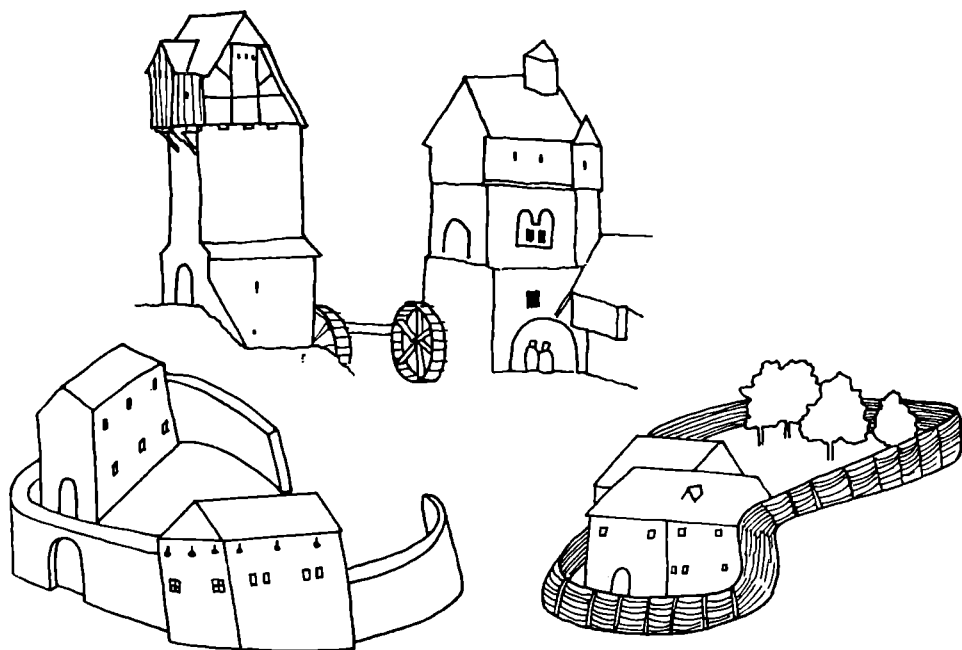
Nebudeme se zabývat rytinami a kresbami z 19. stol., přestože mají mnohdy klíčový význam pro pokusy o rekonstrukci. Jejich využívání je naprosto běžné. Středověkou podobu, a to samozřejmě nejen tvrzí, mohou zprostředkovat spíše ikonografické prameny starší. Těch, které zobrazují zcela konkrétní lokalitu, je ovšem poměrně málo. Jako příklad uveďme alespoň vyobrazení obou tvrzí, zámku a dvora, ve Starých Kestřanech (Kašička 1977, 1978). Kresba pochází z anonymní mapy, datované do doby kolem r. 1700 a zobrazuje obytné věže obou tvrzí ještě s původními hrázděnými patry a zastřešením, tedy s konstrukcemi, které se na našich tvrzích bohužel v neporušené podobě nedochovaly ani v jediném případě. Ještě starší příklad takového zobrazení nalézáme v pamětech, které sepsal v 1. polovině 17. stol. Jindřich Hyzrlé z Chodů (Kašička—Nechvátal 1990, 235; Rykl, v tisku). Ilustrace ukazuje, jak Jindřich Hyzrlé dobývá zpět svou tvrz Zálezly u Prachatic, která byla za jeho nepřítomnosti protiprávně obsazena. Až na některé detaily koresponduje kresba velmi dobře s výsledky podrobného stavebně historického průzkumu, který na lokalitě provedl M. Rykl. Některé podrobnosti, jako např. dřevěné vnější schodiště či pavlač, by však bez znalosti zmíněného vyobrazení bylo možno pouze předpokládat; pro existenci nedochované vstupní věže nebo pro kombinaci malované a sgrafitové výzdoby fasád je ilustrace jediným dokladem.

Většina ikonografických dokladů o podobě tvrzí nebo obecně menších feudálních sídel se vyskytuje na krajinném pozadí obrazů, a to ve větší míře zhruba od poloviny 15. století. Početně naprosto převažují příklady z malířství nizozemského, jehož autoři měli již od středověku k zobrazování krajiny výjimečný vztah. Objekty stavebně podobné našim tvrzím nalezneme na celé řadě obrazů nizozemských mistrů. Jejich účel nemůžeme vymežit přesně, ale z hlediska stavební podoby jsou jako srovnávací materiál plně použitelné. Obavy z toho, že by stavby malých feudálních sídel a dvorů byly nějak výrazně odlišné podle geografické příslušnosti, lze odmítnout. Jde většinou o poměrně jednoduché objekty, které byly utvářeny velice podobně. Odišnosti můžeme najít v detailech, jaké představují např. komíny umístěné ve štítových zdech, což v Čechách nebylo obvyklé. Tato vyobrazení jsou samozřejmě anonymní a nelze předpokládat, že by vznikala naprosto realistickým zachycením skutečnosti. Pro malíře i diváka však byla podobná malá feudální sídla a jejich příslušenství naprosto běžnou součástí krajiny. Stavební detaily si autor rovněž vymýšlet nemusel, viděl je denně kolem sebe.

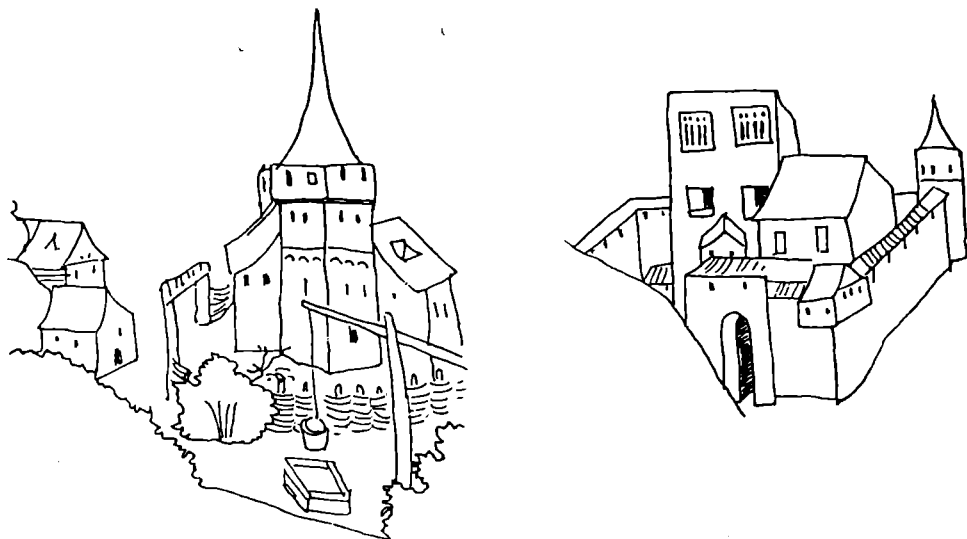
Kromě deskové malby nalézáme některé příklady i v malbě nástěnné a knižní. Stavby tohoto druhu lze najít rovněž v drobné plastice, na krajtných částech reliéfů, ale i na vzorech tkanin, v intarzované výzdobě nábytku, na keramice a kachlích. Nebezpečí představuje různý stupeň stylizace a zjednodušení, které podobu sídel může značně ovlivnit. Zejména v knižní malbě, kde byla plocha pro vyobrazení dost omezena, se mnohdy stalo, že malíř zobrazil malý opevněný areál jen s několika objekty uvnitř. Přitom měl však na mysli celé město s hradbami, branami a domy. Často se můžeme setkat i s přebíráním částí obrazů jiným autorem. Ten mohl přejetý detail nebo jeho vytrženou část použít v naprosto odlišných souvislostech. Doslovná citace těchto pramenů při pokusech o rekonstrukce by proto někdy mohla vést k chybě. Určitým vodítkem při rozhodování o spolehlivosti je otázka, kolik pozornosti umělec zobrazení sídla věnoval. Jednoduchá nepropracovaná vyobrazení bez detailů jsou právě pouze doplňkem krajiny podobně jako skály nebo stromy. Naopak např. ohrazený rezidenční dvůr v Biblii Venceslai Regis I. (f. 142) se od ostatních, jednotně stylizovaných architektur v díle výrazně liší množstvím a kvalitou podrobností. Zdá se, jako by tento dvůr malíř zobrazil podle kresby pořízené přímo v terénu či aspoň jako by maloval sídlo důvěrně známé.

Nápadně často u staveb, které jsou od běžné vesnické zástavby výrazně odlišné (tj. jsou to zděné, patrové, někdy věžovité nebo s věží kombinované budovy), chybí jakékoliv opevnění. Takové objekty musely být ve středověké vsi a krajině poměrně běžné. Příklad je dílem následovníka Joachima Pateniera — Odpočinek na útěku do Egypta (Vacková 1989, 148).

Rovněž velice časté jsou dvory s lehkým ohrazením. Zde je třeba opět



Obr. 1. Nahoře dvě neopevněné věžovité stavby z deskového obrazu Klanění tří králů (Jacob van Utrecht, 1513), Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlín. Dole dva příklady ohrazených dvorů z nástěnné malby v Zelené světnici hradu Houska, 2. pol. 16. stol.



Obr. 2. Dva příklady sídel s obytnou věží (z deskového cyklu Příbuzenstvo sv. Anny, Spiš, 16. stol.

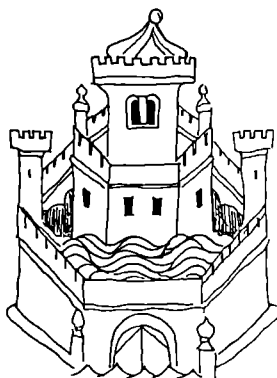
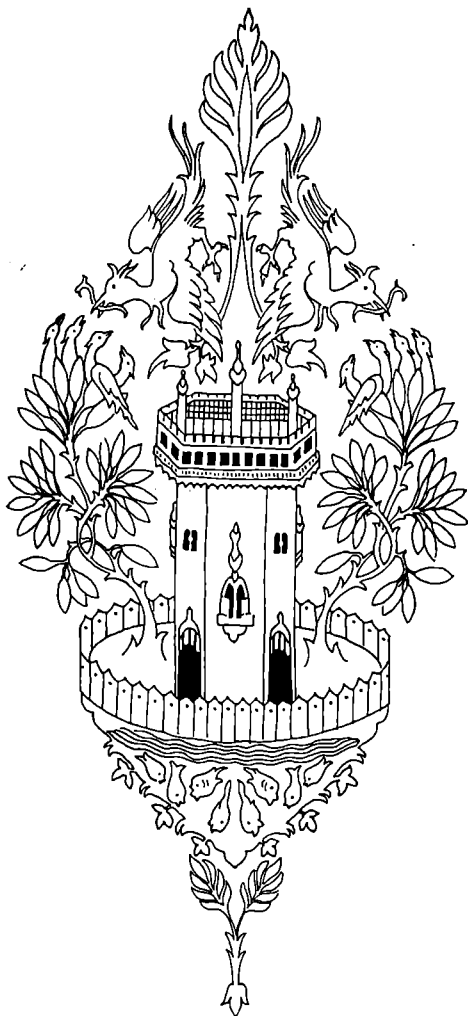
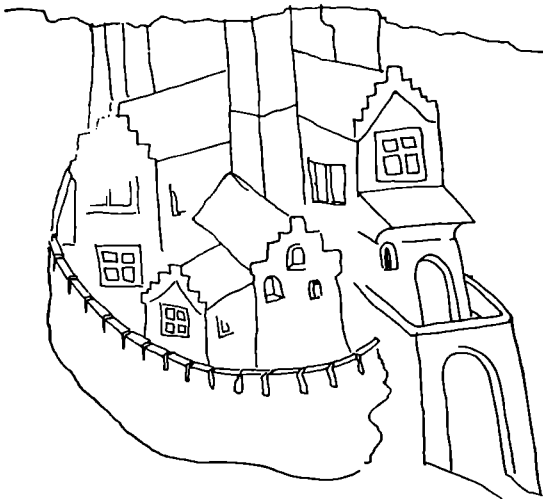
alespoň připomenout vyobrazení dvora v Biblia Venceslai Regis, které je nesmírně důležitým pramenem [Chotěbor—Smetánka 1985, 44]. Další pěkné příklady jsou vyobrazeny v nástěnných malbách v Zelené světnici hradu Houska. Za všechny uvádím alespoň jeden s patrovým obytným domem složitějšího půdorysu a pleteným plotem. Vyplétaným plotem je ohrazen i dvůr se zděnou věží na deskové malbě z cyklu Příbuzenstvo sv. Anny ze Spiše. Další příklad z téhož cyklu má ještě komplikovanější zástavbu opět s jen lehkým ohrazením. Na hranici mezi lehce ohrazeným dvorem a alespoň lehce opevněnou tvrzí stojí malé sídlo vyobrazené na pokličce poháru z Barenau ze 16. století [Chotěbor—Smetánka, o. c., 50].

Některé objekty lze obtížně vyhodnotit. Uvádím takový příklad z křídla oltářní archy z kaple hradu Křivoklátu. Malba je datována na konec 15. století. Na ostrůvku ve vodě, zpevněném dřevěnou konstrukcí, stojí těžko identifikovatelný, patrně opět dřevěný objekt. Přístup po dřevěném můstku střeží věžovitá brána.

Na dalších příkladech lze sledovat téměř všechny základní typy půdorysných dispozic, obvyklých u českých tvrzí. Prakticky se nevyskytují vyobrazení sídel s obvodovou zástavbou. Snad by bylo možné k tomuto typu zařadit detail vídeňské nástěnné malby datované do doby kolem r. 1400 [Neidhart—Fresken].

Naprosto převažují dispozice s obytnou věží. Patří k nim i známý příklad z Mandevillova cestopisu [Chotěbor—Smetánka, o. c., 51]. Hradbou opevněnou věž nalezneme v cyklu Příbuzenstvo sv. Anny. Ve vodě stojící zděná a velmi členitá věž je vyobrazena na pozadí obrazu Madony s dítětem (patrně nizozemského původu) v muzeu ve Philadelphii — datováno kolem r. 1490. Stylizované příklady obytných věží velice náročného provedení nalezneme na látkách z Královské hrobky Pražského hradu (s dřevěným ohrazením) a z chrámového pokladu v Halberstadtu. Obě látky jsou italského původu a jsou datovány do poloviny 14. století. Nejzdařilejší vyobrazení je na deskové malbě Ukřižování od tzv. Mistra z kostela Maria am Gestade ve Vídni z konce 15. století. Zde vidíme obytnou věž s vysazeným hrázděným patrem,

Obr. 3. Malé opevněné sídlo, tzv. Neldhart-Fresken, kolem r. 1400, Tuchlauben 19, Wien.



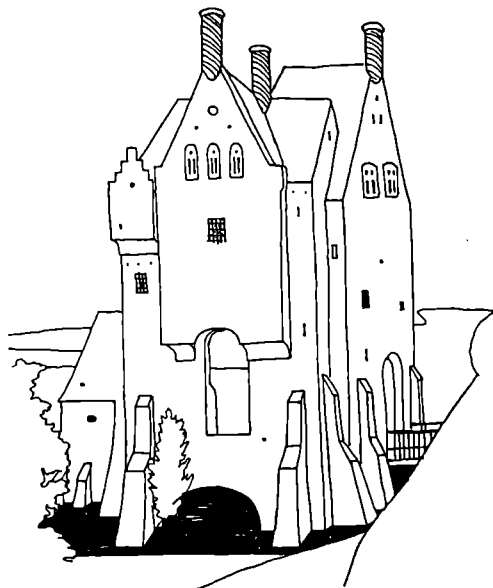
Obr. 4. Dva příklady stylizovaných obytných věží ze středověkých látek. Vlevo královská hrobka katedrály sv. Víta na Pražském hradě, vpravo fragment látky z chrámového pokladu v Halberstadt. Obě tkaniny jsou italského původu z 2. poloviny 14. stol.

hradbu s krytým obranným ochozem, věžovitou branou a další menší stavbou.

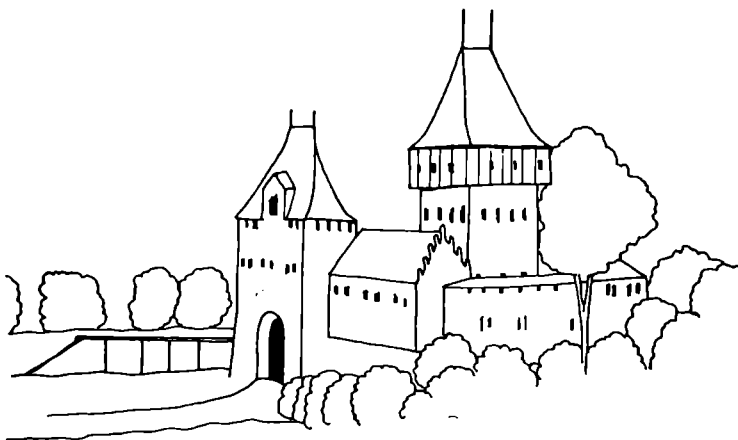
Z Rakouské národní knihovny pochází vyobrazení obytného paláce kombinovaného s malou válcovou věžkou. Kromě horního patra bedněného prkny vidíme i dřevěnou spojovací chodbu mezi oběma objekty. Pozoruhodným detailem je i zvednutý padací most. Kombinaci paláce s menší věží ukazuje i knižní malba Zvěstování pastýřům původem z jižního Nizozemí (kolem roku 1475, soukromá sbírka). Několik obytných věží vidíme na rytině Nicolause de Bryn Krajina se střelbou na slípky kolem roku 1550 v Národní galerii v Praze. Některé další nizozemské příklady ukazují už spíše malé hrady (například Sedící Madona se žehnajícím dítětem, Národní galerie v Praze — Vacková, o. c., 67).

Olišnou podobu tvrzí v renesanci reprezentuje výjimečný obraz Antona Mozarta z počátku 17. století vystavený ze sbírek Středočeské galérie na zámku Nelahozeves. Zobrazuje konkrétní, ale neznámou lokalitu pravděpodobně středověkého původu. Obytné stavení palácového typu se samostatným opevněním je doplněno hospodářským dvorem a zahradou (Vacková, o. c., 301).

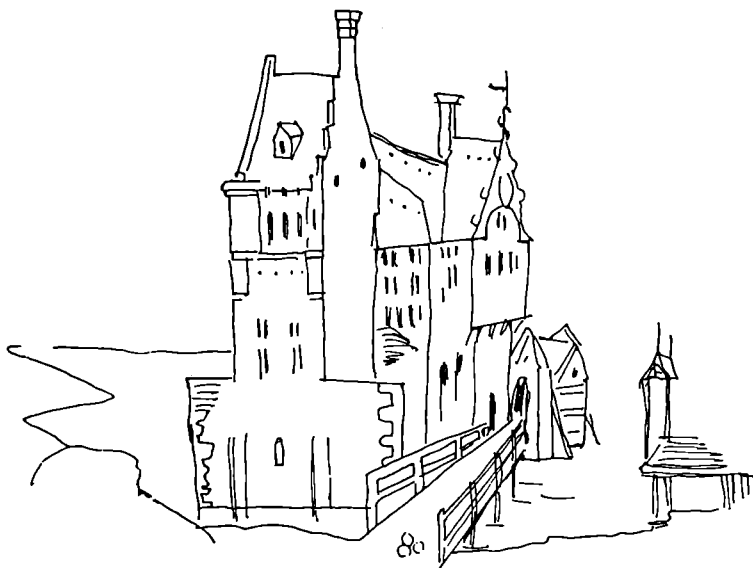
Závěrem je nutno se ještě zmínit o objektech, které mezi skutečné tvrze nepatří, ač jsou jim stavebně blízké. Prvý z nich označil Albrecht Dürer jako Weiherhaus. Podobné, většinou věžovité stavby sloužily v pozdním středověku a renesanci zábavě a volnému času bohatších vrstev. Nalézáme je proto zejména v okolí velkých měst. Další dva příklady pocházejí z pozadí Trantova portrétu neznámého muže z počátku 16. století (Kunsthistorisches Museum Wien) a z vitráže se sv. Klárou. Přiřadit k nim lze Horskou krajinu Gillise van Coninxloo z galérie ve Výmaru (kolem r. 1590), kde nelze rozhodnout, zda se jedná o věž takového „rekreačního“ objektu nebo o skutečnou (třeba bývalou) tvrz. Tento rozdíl ostatně není tak důležitý. Některé tvrze v rukou vyšší šlechty nebo měšťanstva občasnému pobytu a zábavě skutečně sloužily.



Obr. 5. Členitá obytná věž z obrazu *Madony s dítětem*, 15. stol., Courtesy of the J. G. Johnson Collection, Philadelphia.

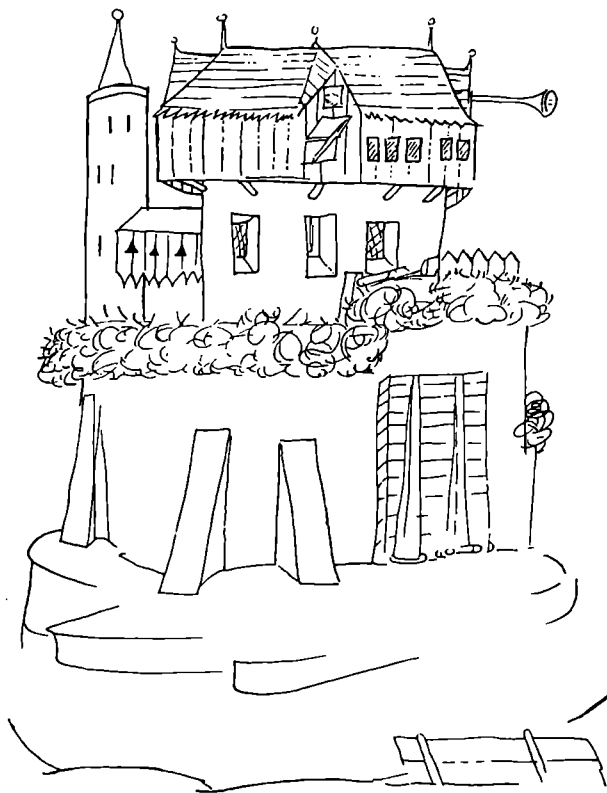


Obr. 6. Tvrz v krajině, detail z deskového obrazu Ukřižování od mistra z kostela Maria am Gestade, kolem r. 1460. Dom- und Diözesanmuseum Wien.

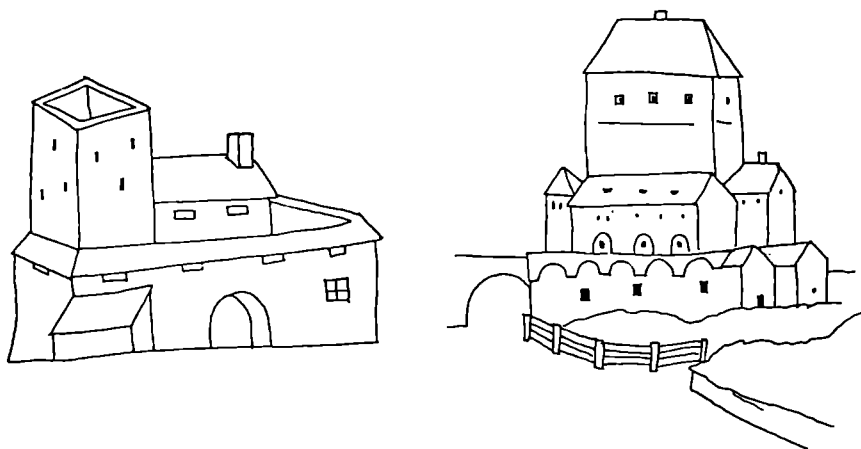


Obr. 7. Tvrz komplikovanější skladby v knižní malbě. Latinská kniha hodin, jižní Nizozemí, 1475 až 1480, v soukromé sbírce.

To mohl být i jeden z důvodů, proč se nové objekty typu Weherhaus stavěly ve formě menších obytných věží, jež byly na tvrzích obvyklé. Stejně tak i kresbu z konce 15. stol. (Waldburg—Wolfegg 1957) nelze vyhodnotit jednoznačně. Představuje obytnou věž se spoustou pozoruhodných, realisticky a podrobně zobrazených detailů. Využití stavby výmluvně dokládají postavy mladíků, kteří se zabývají lovem ryb, raků a vodního ptactva. Naproti tomu velké množství obranných prvků [zvedací most, střílny, vysazené patro, ochoz s cimbuřím, smolný „nos“, nárožní, dovnitř otevřené věžičky] svědčí spíše pro opevněné feudální sídlo. Vyobrazení je velice sdílné a kromě jiného uka-



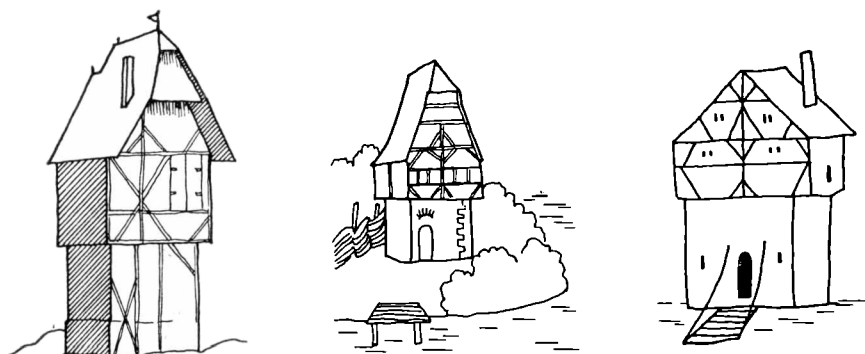
Obr. 8. Tvrz nebo malý hrad se zvednutým padacím mostem. Kresba z rukopisu č. 3062, fol. 185a, kolem r. 1460, Österreichische Nationalbibliothek Wien.



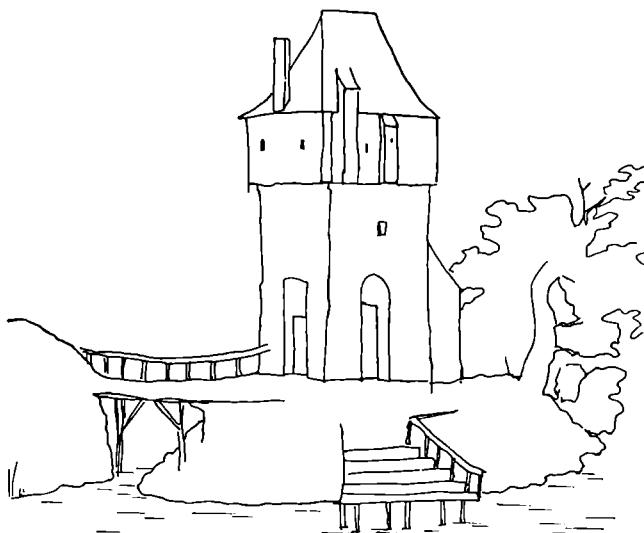
Obr. 9. Opevněné sídlo s obytným domem a věží z obrazu Zvěstování, konec 15. stol., Historisches Museum der Stadt Wien (vlevo) a jiný příklad s věžovitým palácem z rytiny E. Sadelera ml. Zlma, 1620, Museum Boymans—Van Beuningen, Rotterdam.



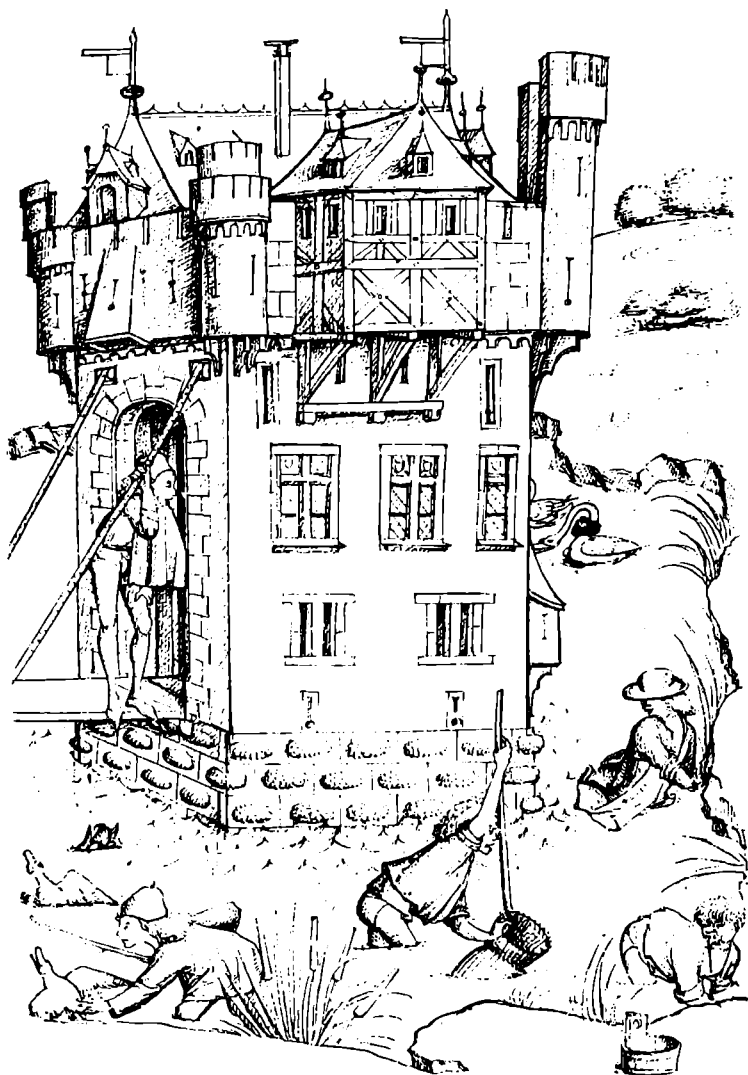
Obr. 10. Rozsáhlejší opevněné sídlo s hospodářským zázemím z krajiny s Kristem a ženou kananejskou, Lucas Gassel 1550, Národní galerie v Praze.



Obr. 11. Tři věžovité objekty typu Welherhaus. Vlevo detail z rytiny A. Dürera Madona mit Meerkatze, uprostřed z vitraje se sv. Klárou (Schlossmuseum Gotha), vpravo z portrétu nezrámého muže z poč. 16. stol. od W. Tranta (Kunsthistorisches Museum Wien).



Obr. 12. Welherhaus nebo věžovitá tvrz z Horské krajiny G. van Coninxloo 1590–1595, Galerie im Schloss, Weimar.



Obr. 13. Kresba obytné věže z konce 15. stol. Publikováno v knize J. G. Waldburga-Wolfegga: *Das mittelalterliche Hausbuch*.

zuje i kombinaci bosovaného, omítaného, hladkého kvádrového a hrázděného zdiva nebo úpravu styku částí z tesaného kamene s omítkou.

Cena ikonografických pramenů je zejména v tom, že nám alespoň v některých případech ukazují areály malých feudálních sídel v úplnosti, tj. tak, jak se nezachovaly. Totéž platí pro stavební detaily, které jsou rovněž nedochované a navíc často nejsou ani archeologickým výzkumem postižitelné. Při pokusech o rekonstrukci stavební podoby nelze proto tyto prameny opomíjet, ale je třeba jejich evidenci a vyhodnocování věnovat odpovídající pozornost.

## Literatura

- CHOTĚBOR P.—SMETÁNKA, Z., 1985: Panské dvory na české středověké vesnici, AH 10, 47—56.
- KAŠIČKA, F., 1977: Feudální sídla na vesnicích ve stavebně historickém průzkumu SÚRPMO (Hradenín, Popovice, Staré Kestřany), AH 2, 89—91.
- KAŠIČKA, F., 1978: Horní tvrz v Kestřanech — příspěvek ke stavební podobě středověké tvrze. Památky a příroda, 11—17.
- KAŠIČKA, F.—NECHVÁTAL, B., Tvrze a hrádky na Prachaticku, Prachatice 1990.
- RYKL, M., v tisku: Stavebně historický průzkum tvrze v Zálezlech u Prachatic.
- VACKOVÁ, J., 1989: Nizozemské malířství 15. a 16. století, Československé sbírky, Praha.
- WALDBURG-WOLFEGG, J., 1957: Das mittelalterliche Hausbuch. Betrachtungen von einem Bilderhandschrift, München.

## Zusammenfassung

### Die Festen in den ikonographischen Quellen

Die ikonographischen Quellen spielen eine wichtige Rolle bei der Lösung von Fragen, die sich auf die bauliche Gestaltung mittelalterlicher Objekte beziehen. Unersetzbar sind sie namentlich dort, wo es uns an anderen Quellen überhaupt fehlt. In der folgenden Übersicht liegt nur eine beschränkte Auswahl aus den ikonographischen Dokumenten vor, die das Aussehen von Festen und ähnlichen Objekten festhalten. Dieses Material wurde zwar im Verlaufe langer Jahre, aber nur gelegentlich und unsystematisch erworben.

Verhältnismäßig schwach sind die konkrete Lokalitäten darstellenden Bilder vertreten. Zu solchen gehört z. B. die Abbildung der beiden Festen aus Staré Kestřany auf einer anonymen Karte aus der Zeit um das J. 1700 [Kašička 1977, 1978], oder die Darstellung eines Sturmangriffs auf die Feste in Zálezly, in den Memoiren Jindřich Hýřles von Chody [Kašička—Nechvátal 1990, 235].

Die meisten ikonographischen Belege zum Aussehen der Festen, oder der kleineren Feudalsitze, sind auf dem landschaftlichen Hintergrund verschiedener Bilder zu sehen und ihre Anzahl nimmt ungefähr seit der Mitte des 15. Jhdts. zu. Den böhmischen Festen ähnliche Bauobjekte erscheinen auf vielen Bildern niederländischer Meister. Die Darstellungen sind selbstverständlich namenlos und es ist nicht anzunehmen, daß sie etwa die Wirklichkeit ganz realistisch wiedergeben würden. Sowohl für den Maler, als auch für den Zuschauer stellten solche Feudalsitze ganz einfach einen gewöhnlichen Bestandteil des Landschaftsbildes dar. Bauten dieser Art begegnet man nicht nur in der Tafel-, Wand- und Buchmalerei, sondern auch in Form von Kleinplastiken, auf Reliefsen, eingelegten Möbeln, Keramik, ja sie kommen sogar als Gewebemuster vor.

An vielen Beispielen kann man beinahe alle Grundtypen der bei den böhmischen Festen üblichen Grundrißdispositionen verfolgen. Die Festen mit einem Wohnturm waren vorherrschend, die Kombination eines Palases mit einem kleineren Wohnturm findet man jedoch ebenfalls vor. Interessant sind die Abbildungen von Höfen mit einer leichten Umfriedung, ebenso wie solche, die unbefestigte Herrensitze zeigen. Den Festen ähnlich in ihrer Bauart sind Objekte vom Typ Weiherhaus, wo die Reichen ihre Mußstunden und Vergnügungen genossen.

Den Wert der ikonographischen Quellen macht hauptsächlich der Umstand aus, daß sie uns — wenigstens in manchen Fällen — die Areale der kleinen Feudalsitze in ihrer Gänze abbilden, d. h. so, wie sie uns nicht erhalten blieben. Dasselbe gilt auch für einzelne verschwundene Baudetails, die man nicht einmal archäologisch fassen kann. Die Versuche einer Rekonstruktion des einstigen Aussehens dieser Bauten können daher an den ikonographischen Quellen nicht vorbeigehen, sondern sie müssen deren Evidenz und Wertung die entsprechende Aufmerksamkeit schenken.

## Abbildungen

- 1 Oben zwei unbefestigte turmartige Bauten, auf dem Tafelbild „Anbetung der Heil. drei Könige“ (Jacob van Utrecht, 1513). Staatl. Mussen Preuß., Kulturbesitz, Berlin. Unten zwei Beispiele befestigter Höfe, auf einer Wandmalerei in d. Grünen Stube der Burg Houska, 2. Hälfte des 16. Jhdts.
- 2 Zwei Beispiele der Sitze mit Wohnturm, aus dem Tafelbilder — Zyklus „Verwandschaft der hl. Anna“. Spiš (Zips), 16. Jhd.

- 3 Kleiner befestigter Sitz, sgn. Neidhart-Fresken, um 1400, Tuchlauben 19, Wien.
- 4 Zwei Beispiele stylisierter Wohntürme auf mittelalterl. Textilien: links — aus der Königsgruft der St.-Veits-Kathedrale in Prag, rechts — aus dem Domschatz in Halberstadt. Beides italienischer Provenienz, 2. Hälfte des 14. Jhdts.
- 5 Reich gegliederter Wohnturm auf dem Bild der Madonna mit Kind, 15. Jhd., Courtesy of the J. G. Johnson Collection, Philadelphia.
- 6 Feste in einer Landschaft, Detail auf einem Tafelbild der Kreuzigung, vom Meister aus der Kirche Mariä am Gestade, um 1460. Dom- u. Diözesanmuseum Wien.
- 7 Feste komplizierterer Gestaltung, Buchmalerei. Lateinisches Horenbuch, südliche Niederlande, 1475—1480. Privatsammlung.
- 8 Feste, oder kleine Burg, mit hinaufgezogener Fallbrücke. Zeichnung in Handschrift Nr. 3082, Fol. 185 a, um 1460, Österreichische Nationalbibliothek Wien.
- 9 Links — befestigter Sitz mit Wohnhaus und Turm, auf dem Bild „Mariä Verkündigung“, Ende d. 15. Jhdts., Historisches Museum d. Stadt Wien; und anderes Beispiel mit turmartigem Palas, auf dem Stich „Winter“ von E. Sadeler d. Jüng., 1620, Museum Boymans — Van Beuningen, Rotterdam.
- 10 Weiträumiger Sitz mit wirtschaftlichem Hinterland, auf einem Landschaftsbild mit Christus und dem Kanaaner Weib, Lucas Gassel 1550, Nationalgalerie Prag.
- 11 Drei Turmbauten vom Typ Weherhaus — Details: links — auf dem Stich A. Dürers, „Madonna mit Meerkatze“; in der Mitte — auf der Vitrage mit der hl. Klara (Schloßmuseum Gotha); rechts — auf dem Porträt eines Unbekannten, von W. Trant, Anfang d. 16. Jhdts., Kunsthistorisches Museum Wien.
- 12 Weherhaus, oder turmartige Feste, auf der „Berglandschaft“ von G. van Coninxloo, 1590—1595, Galerie im Schloß, Weimar.
- 13 Wohnturm, Zeichnung vom Ende d. 15. Jhdts., aus dem Werk J. G. Waldburg-Wolfegg, „Das mittelalterliche Hausbuch“.

